

Motto J.A. Bengela jako rodzaj przedmowy do Novum Testamentum Graece. Interpretacja krytyczna

J.A. Bengels Motto as a kind of introduction to the Novum Testamentum Graecae. A critical interpretation

Słowa kluczowe: krytyka tekstualna, Johann A. Bengel, Erwin Nestle, Eberhard Nestle, Kurt Aland, Novum Testamentum Graece.

Key words: textual criticism, Johann A. Benel, Erwin Nestle, Eberhard Nestle, Kurt Aland, Novum Testamentum Graece.

Streszczenie

Przedmowę do stuttgartarckiego Novum Testamentum Graece od wydania 3. do 25. poprzedzało motto J.A. Bengela: „te totum applica ad textum; rem totam applica ad te”, które stanowiło rodzaj przedmowy, historycznego osadzenia przedsięwzięcia oraz określonego etosu pracy historyczno-filologicznej nad tekstem NT. W niniejszym artykule podjęto próbę zbadania możliwych przyczyn wstawienia, jak i usunięcia wspomnianego motto z wydań NTG. Tekst rozpoczyna się od analizy motto w kontekście prac samego Bengela, a następnie omawiana jest recepcja postaci nauczyciela z Denkendorf przez Eberharda Nestle, Erwina Nestle i Kurta Alanda.

---

¹ Ks. dr Grzegorz Olek, Wydział Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.

Abstract

The Introduction to the Stuttgart Novum Testamentum Graece from 3. to 25. edition was preceded by a J.A. Bengels Motto: “te totum applica ad textum; rem totam applica ad te”, which constituted a kind of preface, setting the enterprise historically and proposing a defined ethos of historical-philological research on the Text of NT. The following Article is dedicated to the **task** of examination of possible grounds for inserting and removing of Bengels Motto in the editions of NTG – the **article** begins with an analysis of Motto in the context of Bengels Works, and then is focusing on the reception of the figure of the Teacher from Denkendorf by Eberhard Nestle, Erwin Nestle and Kurt Aland.

„Te totum applica ad textum; rem totam applica ad te” – tym cytatem z pism J.A. Bengela rozpoczynały się edycje znanej serii *Novum Testamentum Graece* (dalej NTG) od wydania trzeciego do dwudziestego piątego. Cytat pochodzi z greckiej edycji krytycznej tekstu Nowego Testamentu najważniejszego, zdaniem Martina H. Junga (Jung 2021, 160), pietysty wirtemberskiego XVIII wieku. Obecność tego motto w XX-wiecznych wydaniach krytycznych NT rodzi wiele pytań, tym bardziej że ów cytat we wstępach do wydań nigdy nie był komentowany, trudno także znaleźć bezpośrednio uzasadnienie jego umieszczenia w trzecim wydaniu i usunięcia go w wydaniu dwudziestym szóstym².

W niniejszym artykule podejmowana jest próba zbadania możliwych przyczyn umieszczenia cytatu J.A. Bengela w stuttgarckich wydaniach

---

² W korespondencji elektronicznej z Deutsche Bibelgesellschaft nt. zamieszczonego cytatu Bengela w NTG, autor artykułu otrzymał 2 sierpnia 2023 od pracownika Institut ds. badań nad tekstem NT, dr. Gregory'ego S. Paulsena, następującą odpowiedź: „Bengel's quote first appeared in the Nestle edition in the third edition of 1901. Eberhard Nestle himself was a great admirer of Bengel and they were both from the same region in Germany. [...] The quote was removed in the NA26, when the NA was thoroughly revised. The editors of the NA26 left no statement about why the quote was removed, but they probably thought it was not necessary since the field of textual criticism has come so far from Bengel's time. Perhaps they felt it was antiquated to retain it, but that is just my guess. Kurt Aland nevertheless acknowledges the accomplishments and advancements of Bengel in his introduction to textual criticism.”

NTG. Wydaje się to związane z historią interpretacji spuścizny wirtemberskiego pietysty. Bengel bywa przedstawiany jako protoplasta XX-wiecznej krytyki tekstu i egzegezy historyczno-krytycznej (Aland 1989, 19) oraz jako teolog konserwatywny, którego hermeneutyka niewiele miała wspólnego z badaniami krytycznymi nurtu oświeceniowego (Wilckens 2016, 53-54). W kręgu amerykańskich teologów ewangelikalnych pojawiają się badacze jak Alan J. Thompson, którzy chcieliby w nim widzieć antenata teorii natchnienia werbalnego, sformułowanej przez Hodgę'a i Warfielda (Thompson 2004).

Artykuł jest podzielony na trzy części – pierwsza traktuje o pierwotnym kontekście cytatu i charakterze krytyki tekstualnej Bengela, druga jest poświęcona ich interpretacji przez Eberharda Nestle, trzecia podejmuje znaczenie postaci Erwina Nestle i Kurta Alanda dla późniejszych wydań NTG (zwł. Alanda interpretację spuścizny Bengela).

1. Cytat z przedmowy do wydania podręcznego Greckiego Nowego Testamentu Bengela

Johann Albrecht Bengel (1687-1752) wydaje się postacią mało znaną w Polsce, najczęściej bywa przytaczany we wprowadzeniach do badań krytycznych nad greckim NT (Bartnicki 2014, 51), a czasami jego spuścizna jest przedstawiana w sposób niewłaściwy³. Prace wirtemberskiego pietysty łączą w sobie trzy kwestie – badania nad historią transmisji tekstu NT, filologiczno-budujący komentarz (Gnomon) i pisma oraz spekulacje eschatologiczne⁴. Połączenie tych trzech wymiarów w spuściznie

---

³ W „Encyklopedii Religii PWN” Gnomon Bengela jest błędnie określony jako krytyczny przekład NT, a grecka edycja krytyczna NT – jedno z największych osiągnięć Bengela – nie jest w ogóle wzmiankowana (Milerski 2003). W „Encyklopedii Katolickiej” wymienione są dzieła, ale Bengel jest uznany za „ojca pietyzmu” (!), Gnomon jest niewłaściwie datowany i pojawia się pojęcie „historyczności objawienia”, które jest anachroniczne dla XVIII w. (Gryglewicz 1985, 267).

⁴ Gottfried Mälzer, autor najobszerniejszej biografii Bengela, zwraca uwagę na przenikanie się w twórczości wirtemberczyka trzech elementów: krytyki tekstu, egzegezy i historiozbawczego wykładu NT (Mälzer 1970, 183).

Bengela wydaje się podstawą różnych interpretacji jego postaci. Gdy jest on postrzegany jako protoplasta badań historyczno-krytycznych w krytyce tekstu greckiego Nowego Testament (dalej: GNT), pomijane jest ich powiązanie z teologią i pobożnością, które w przypadku Bengela jest nierozzerwalne. Trafnie ujmuje to M.H. Jung:

Cel pracy biblistycznej Bengela znacząco różnił się od późniejszej, ukształtowanej przez Oświecenie krytyki biblijnej. Jego zamiarem było wyłącznie zrekonstruowanie pierwotnego brzmienia tekstu, pierwotnego słowa Bożego, i nigdy nie przyszłoby mu na myśl poddawać w wątpliwość boski charakter Pisma, czy też zwątpić w prawdziwość jego przesłania, a nawet w prawdziwość przesłania pojedynczych słów. Bengel stale trzyma się idei werbalnego natchnienia i zasady wyjaśniania Pisma Pismem. Cały przekaz Pisma był dla niego ważny i właściwy. Biblia stała w centrum jego wiary (Jung 2001, 58 { tłum. własne}; podobnie Jung 2021, 164-165).

I chociaż należałoby koncepcję natchnienia tekstu biblijnego widzieć u Bengela w sposób bardziej zniuansowany niż podaje Jung, gdyż Bengel wspomina różne stopnie natchnienia i modyfikuje klasyczną teorię natchnienia werbalnego (Hermann 1937, 369-370; Jung 1980, 584), to nie oznacza to jeszcze krytycznego stosunku do tekstu biblijnego.

Decydujący impuls do pracy nad krytyką tekstualną NT pochodził z doświadczenia wątpliwości co do podstaw wiary w okresie studiów, gdy Bengel po raz pierwszy zetknął się z edycjami *Textus Receptus* z aparatem krytycznym. Wydarzyło się to na początku jego studiów teologicznych w Tybindze w latach 1704-1706, gdy w trakcie wykładu dogmatycznego sprawdzał tzw. *dicta probantia* w greckim NT, a korzystał z oksfordzkiego wydania greckiego NT Johna Fella z 1675 z przedmową Augusta Hermanna Franckego z 1702 roku (Mälzer 1970, 40-41; Jung 2002, 43-44; Ising 2008, 43). Doświadczenie to było tym dotkliwsze, iż widać w rozwoju teologicznym Bengela koncentrację na 'mistyce biblijnej', sformułowanej w kontrze do radykalnych nurtów pietyzmu, a polegającej na uważnym wsłuchaniu w Boga napotykanego w słowach Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu (Jung 1980, 584; Ising

2008, 21-27). Od tego czasu kwestia odtworzenia pierwotnego brzmienia tekstu greckiego NT stale mu towarzyszyła i stała się asumptem do opracowania własnego wydania greckiego NT w okresie sprawowania funkcji *praeceptor*a (wychowawcy i nauczyciela) w szkole z internatem w Denkendorf, założonej dla kandydatów na studia teologiczne. Gdy Bengel rozstawał się z pełnioną 28 lat funkcją *praeceptor*a, w mowie pożegnalnej z 1741 roku nawiązał do Lutrowej triady i rozpoczął jej omawianie od *tentatio*, w czym można dostrzec echo jego własnych doświadczeń (Kang 2001, 471-473). Tym samym próby redukcji widzenia w Bengelu tylko naukowca-bibliisty, autora dzieł pobożnościowych czy też wpływowego przedstawiciela XVIII-wiecznego chiliazmu, rozrywają wzajemne powiązania tych wszystkich obszarów obecnych w pracach wirtemberskiego pietysty (Ising 2008, 7)⁵.

Widoczne jest to szczególnie w odniesieniu do motto Bengela, które jest przedmiotem analizy w niniejszym artykule. „Te totum applica ad textum; rem totam applica ad te” („Całym sobą poświęć się tekstowi; całe przesłanie (tekstu) niech przyłgnie do ciebie”) – to fragment przedmowy do podręcznego wydania tekstu greckiego NT Bengela z 1734 roku. Publikacja okazała się sukcesem, gdyż doczekała się ona aż sześciu edycji (trzech autorstwa Bengela: 1734, 1738, 1753⁶) i była powszechnie używana w kształceniu teologicznym w Wirtembergii (Mälzer 1970, 170-172). Zdaniem J. Wallmanna motto Bengela ma ścisły związek ze spenerowskimi postulatami zastąpienia teologii scholastycznej prawdziwą teologią biblijną – stąd koncentracja w dziełach Bengela na wydaniu tekstu greckiego NT, komentarza do NT: Gnomona (wskaźnika) oraz tłumaczenia NT (Wallmann 2005, 219).

Wirtemberczyk przez większość swojej aktywności zawodowej pełnił

---

⁵ Ising zwraca uwagę na to, jak wpływowe spekulacje eschatologiczne Bengela wpłynęły na trudność z dostrzeżenia jego profilu naukowca aż do dziś.

⁶ To wydanie przygotował wirtemberczyk, natomiast ukazało się dopiero po jego śmierci (Mälzer 1970, 171).

funkcję nauczyciela w szkole w Denkendorf⁷, gdzie kształcili się nastoletni (14-18) kandydaci na studia teologiczne (Jung 2002, 38). Bengel nauczał łaciny, greki, hebrajskiego, historii, matematyki i logiki – dwuletni kurs zawierał intensywną lekturę greckiego NT i jego wykład (Hermann 1937, 368; Jung 2002, 37-38; Ising 2008, 44). Pomysł wydania podręcznej wersji greckiego Nowego Testamentu wydaje się powiązany z aktywnością nauczycielską Bengela. W 1719 wydaje on prywatne listy Cyclerona do użytku szkolnego, w 1722 mowę Grzegorza Cudotwórcy, a w 1725 roku pismo Jana Chryzostoma „O kapłaństwie”. Do dzieła Chryzostoma dołączył tzw. *Prodromos* [łac. zwiastun, zapowiedź] prac nad edycją Nowego Testamentu z wariantami tekstualnymi i wykazem paralelnych miejsc biblijnych oraz nad komentarzem do całego NT (późniejszym Gnomonem; Ising 2008, 40-45; Bautz 1975, 497-498). Wirtemberczyk w Biblii widzi źródło światła, siły, a w jej studiowaniu najpewniejszą drogę do wszechstronnej edukacji, której celem jest poznanie Chrystusa (stąd ST jest interpretowany chrystologicznie). Proces ten składa się z dwóch etapów: studiowania historyczno-filologicznego (*philologica*) oraz egzystencjalnej, osobistej, praktycznej lektury Pisma (*realis*; Kang 2001, 478-487; Jung 1980, 584-585). To wydaje się stanowić kontekst omawianego cytatu, który wyodrębnia dwa etapy – skupienie na tekście NT oraz odniesienie przesłania tekstu biblijnego do siebie samego.

Właściwą, intensywną pracę nad greckim wydaniem NT wirtemberczyk rozpoczyna w 1722 roku (Ising 2012, 15; Mälzer 1970, 153-161), starając się zdobyć jak największą liczbę wydań tekstu greckiego oraz greckich manuskryptów NT (miał ich do dyspozycji ponad 30) (Jung 2021, 164). Praca w małej miejscowości Denkendorf utrudniała kontakt ze światem naukowym, dlatego Bengel prowadził intensywną korespondencję (Ising 2012, 17-19). Bengelowskie opracowanie greckiego NT cechuje nie tyle publikacja nowego materiału (podstawą jest

---

⁷ Rytm dnia w Denkendorf wyraźnie zdradza wpływy monastyczne, podporządkowane tradycji reformacji luterańskiej (Mälzer 1970, 53-57).

dalej *Textus Receptus*, oprócz Obj), co wnikliwa analiza dostępnego materiału i opracowana metoda. Wydania krytyczne w tamtym czasie przedrukowały w zasadzie *Textus Receptus* i gromadziły bogaty aparat odmiennych lekcji transmisji tekstu – u Johna Milla ten aparat rozrasta się w roku 1723 do 30 tysięcy wariantów (Epp 2021, 505). Bengel natomiast wprowadza podział manuskryptów na recenzje (rodziny: azjatycką i afrykańską), dzieli warianty na pięć kategorii (α - ϵ) w zależności od prawdopodobnej pierwotności wariantu względem *Textus Receptus*, wprowadza zasadę *lectio difficilior* (właściwie: *Proclivi lectioni praestat ardua*) i dokonuje emendacji 19 fragmentów w Apokalipsie (Jung 1980, 586-587; Mälzer 1970, 183-189; Ising 2022, 12). Kurt Aland widzi zasługi Bengela dla krytyki tekstualnej NT właśnie w metodyce – podział na rodziny manuskryptów zostanie później przejęty przez Johanna S. Semlera (z dodatkiem rodziny zachodniej), kategorie wariantów są protoplastami XX-wiecznych rozwiązań, a zasada prawdopodobnej pierwotności lekcji trudniejszej pozostała do dziś w praktyce krytyki tekstu (Wallmann 2005, 220; Aland 1989, 19; Jung 2021, 164-165). Wydanie podręczne greckiego NT miało na celu zachętę do budującej lektury – było wydane w poręcznym formacie, pozbawione aparatu krytycznego (istotne lekcje były podane na marginesie i u dołu strony: zachowano głównie α - γ , bez poświadczenia), wprowadzenia w krytykę tekstu (w wydaniu z Tybingi zajmuje ono 400 stron!), wykazu paralelnych miejsc biblijnych (Mälzer 1970, 170-172; Jung 1980, 586; Ising 2022, 10-14). Omawiany cytat pojawia się w dwunastym, ostatnim paragrafie przedmowy do GNT z 1734 roku.

Przedmowa do podręcznego greckiego NT Bengela zajmuje 7 stron małego formatu i jest podzielona na dwanaście akapitów, z których większość wyjaśnia specyfikę edycji stuttgarckiej i jej ograniczenia (Bengel 1734, 1-7). Uwagę przykuwa wyraźne zaznaczenie adresata w przedmowie. Bengel wstawia majuskułą: „CHRISTIANE LECTOR” [chrześcijański czytelniku], zaznaczając budujący cel publikacji (Bengel 1734a, 1). W odróżnieniu od przedmowy do wydania tybingieńskiego, napisanej

w podniosłym stylu, nieformalny zwrot do adresata i przystępny język przedmowy zdradzają intencje wirtembereczyka – edycja stuttgarcka miała być w powszechnym użyciu, w odróżnieniu od wydania dwutomowego, skierowanego do świata nauki (Bengel 1734b, 3-7). Mälzer zwraca uwagę na to, że wydanie stuttgarckie cieszyło się dużym zainteresowaniem – w Wirtembergii było w powszechnym użytku w edukacji szkolnej i uniwersyteckiej, a na zapotrzebowanie wskazują kolejne wydania w latach 1762, 1776, 1790 (Mälzer 1970, 171-172; Jung 2001, 58).

Dwunasty paragraf przedmowy stanowi jej podsumowanie („Summa legitima tractationis”; Bengel 1734a, 1):

XII. Corticem, quaecunque praefati sumus, videantur magis spectare, quam nucleum Scripturae N.T. sed tamen ad hanc ipsam enucleandam sunt necessaria. De ratione digne & salutariter eam tractandi si quis aliquid requirit, summam hanc pridem habeo mihi aliisque propositam: *Te totum applica ad textum; rem totam applica ad te*. Neque plura, etiamsi hic locus caperet, addi esessum esset. Ipsa Scripturae N.T. veritas & virtus se omnibus optime & commendat & communicat. Beati, qui experiuntur: haec vero experientia atque adeo beatitudo, per gloriosissimum τῆς καλῆς διαθήκης Sponsorem Iesum Christum, omnibus hac N.T. Scriptura, tanquam divino Instrumento, legitime utentibus obtingat (Bengel 1734a, 7).

W dwunastym paragrafie przedmowy Bengel wprowadza pojęcie *cortex* [skorupa, powłoka zewnętrzna] i *nucleus* [jądro, pestka] NT, zapożyczone z „Manuductio ad lectionem Scripturae Sacrae” (1693) Augusta H. Franckego. Francke w lekturze historycznej, gramatycznej i analitycznej widzi etap wstępny do przebicia się przez skorupę Pisma do rozpoznania i zaaplikowania przesłania Pisma – przesłania o Chrystusie, do siebie samego (Kang 2001, 478-487; Francke 1702). Oznaczałoby to, iż analizowany cytat z przedmowy do podręcznego wydania greckiego NT jest trawestacją idei Franckego, która zapewne sięga korzeniami fascynacji Bengela pietyzmem halleńskim i podróży

studyjnej, którą odbył w roku 1713 – przebywał w Halle przez trzy miesiące (Jung 2021, 161; Mälzer 1970, 44-53)⁸. Zwrot „Beati, qui experientur”, powiązany z „τῆς καινῆς διαθήκης| Sponsorem Iesum Christum” [gwarantem, poręczycielem], wskazuje na właściwy, budujący cel wydania, a jednocześnie na konieczny wysiłek dotarcia do sedna przesłania Pism NT. Aland zwraca uwagę na to, jak –w przeciwieństwie do popularnych opinii – poważnie traktowano naukę języków biblijnych na Uniwersytecie w Halle. Student pierwszego roku teologii na tamtejszym uniwersytecie powinien przeczytać cały hebrajski Stary Testament i dwukrotnie grecki NT. Musiało to imponować Bengelowi, podobnie jak łączenie tej lektury z interpretacją egzystencjalną (Aland 1990, 293-295; Plaul 2016, 674). Motto Bengela łączy tym samym świat uniwersytecki – naukowych dążeń do odtworzenia pierwotnego tekstu greckiego NT⁹, i postulat pietyzmu – popularyzacji znajomości Pisma i budującego wiarę wykładu ksiąg NT, z docenieniem badań historyczno-filologicznych nad tekstem biblijnym (Kang 2001, 479-480.484-487)¹⁰. Tym samym przytoczona na wstępie artykułu interpretacja postaci Bengela przez Thompsona wydaje się nieuprawniona – Bengel jest równie obcy XIX-wiecznej metodzie historyczno-krytycznej, którą Thompson

⁸ Autorem tej metafory może być Hieronim, który w Liście 58,9 napisał: „Totum quod legimus in divinis Libris, nitet quidem, et fulget etiam in cortice, sed dulcius in medulla est. Qui edere vult nucleum, frangat nucem [Wszystko co czytamy w księgach Bożych, jaśnieje wprawdzie i promienieje już samą szatą zewnętrzną, ale więcej słodczy ma w środku. Kto chce zjeść jądro orzecha, niech skruszy skorupę]” (Hieronim 2010, 75-75*). Zbadanie jej genezy oraz powiązań z metaforami NT (zwł. 2 Kor 3,4-18), których może stanowić rozwinięcie, wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

⁹ Wilckens zwraca uwagę na ograniczenia prac Bengela, który nie dostrzegł potencjału i poważnych pytań, podnoszonych przez teologów nurtu oświeceniowego, a jednocześnie w przeciwieństwie do nich starał się łączyć uczość i wiarę (Wilckens 2016, 53-54).

¹⁰ Kang zwraca uwagę, jak ważne dla Bengela było ściśle powiązanie Pisma i Kościoła – wirtemberczyk swoją pracę nad greckim NT rozumiał jako służbę Kościołowi. Jednocześnie krytycznie traktował postulaty radykalnych ruchów pietystycznych, w których odrodzonej i pobożnej jednostce przysługiwało prawo wykładu Biblii, a studia historyczno-filologiczne uznawano za niepotrzebne.

krytykuje, co i XIX-wiecznym reakcjom na nią (Thompson 2004, 71-72). Thompson ogranicza się do analizy wybranych fragmentów obszerne-
go Gnomona, ignoruje najobszerniejszą biografię autorstwa Mälzera i pomija specyfikę wydania greckiego NT. Mälzer wskazuje jak (stan z 1970 roku) większość lekcji oznaczonych przez wirtemberczyka α - β została przyjęta w XX-wiecznych wydaniach krytycznych GNT (Mälzer 1970, 185-186).

2. Eberhard Nestle i *praeceptor* z Denkendorf

Eberharda Nestlego (1851-1913), wydawcę *Novum Testamentum Graece* z 1898 roku, łączyło z Bengelem kilka elementów: Nestle całe życie działał w Wirtembergii, większość życia nauczał w gimnazjum w Ulm (nie doczekał się powołania na profesurę), miał zamiłowanie do krytyki tekstualnej (jego doktorat był poświęcony porównaniu hebrajskiej i greckiej wersji Księgi Ezechiela) (Bons 1993a, 625-627). Stosunek Eberharda Nestlego do J.A. Bengela najlepiej widać w jego książce poświęconej wirtemberczykowi – „Bengel als Gelehrter: ein Bild für unsere Tage” z 1893 roku. W tej publikacji widać wyraźnie, że Nestle chciał wytknąć ówczesnym kontynuatorom ruchu pietystycznego w Wirtembergii redukowaniem postaci nauczyciela z Denkendorf do aspektów pobożnościowych, a on tymczasem, według Nestlego, w luterski sposób łączył pobożność i uczoność (Nestle 1893, 85)¹¹. We wspomnianej publikacji 42 strony są poświęcone wydaniu greckiego NT Bengela, które Nestle szczegółowo omawia, analizuje, zestawia i opisuje historię jego oddziaływania (Nestle 1893, 39-81). Interesujący charakter ma omówienie Gnomonu. Nestle zwraca uwagę, że wyłącznie druk z 1759 roku jest oryginalnym Gnomonem, wyrażając jednocześnie życzenie aktualizacji dzieła i zestawiania go z najnowszymi wynikami badań tekstualnych greckiego NT. Jako przykład podaje angielską adaptację z 1869 roku

¹¹ We wstępie wspomina o pietystyczno-popularnych biografiach Bengela (Nestle 1893, 3).

– jest to kolejne wytknięcie zaniedbania kontynuacji spuścizny Bengela przez ówczesnych badaczy (Nestle 1893, 81-86). Prawdziwą fascynację postacią Bengela i intencję stojącą za tak obszerną analizą jego spuścizny zdradza Nestle w następujących słowach:

Ist es nötig, nach diesen Mitteilungen, noch einmal zusammenzufassen, was Bengel als Gelehrten auszeichnet, was ihn auch für unsre Zeit vorbildlich macht. [...] Bengel war ebenso fromm, wie wahrheitsstrebend, ein echter Philologe [...] Die Tage der philosophischen Erklärung des Christentums sind vorüber, die der philologischen d. h. geschichtlichen noch nicht ganz gekommen. [...] Spurgeon sagte: Bengel habe mit Luther geglaubt, die Wissenschaft der Theologie sei nichts anderes als Grammatik, geübt an den Worten des heiligen Geistes. Es ist noch nicht so weit, aber es wird mit der Zeit soweit kommen: nemo theologus, nisi philologus. Unbefangen durch die dogmatischen Vorurteile seiner Zeit hat Bengel den Buchstaben der Schrift festzustellen, ihren Inhalt zu erklären gesucht; grosse Fortschritte sind seither gemacht in der rein philologisch-historischen Erklärung des Christentums und seiner Urkunden, anerkannt ist sie noch nicht, hauptsächlich deshalb nicht, weil die Verbindung von christlich frommem Leben und freiestem Wahrheitsstreben, durch die Bengel gross war, so selten sich findet. Was er in seiner Antritts- wie in seiner Abschiedsrede seinen Seminaristen sagte *de certissima ad veram eruditionem perveniendi ratione per studium pietatis*, das hat er ihnen vorgelebt, und uns allen, zumal dem schwäbischen Pietismus als Vorbild hinterlassen. Wenn unsere Gelehrten fromm werden wie Bengel, und unsere Frommen wahrheitsstrebend wie er, dann ist Hoffnung für eine Lösung auch der Fragen, die gegenwärtig unser kirchliches und christliches Leben bedrohen (Nestle 1893, 85-86).

Dla Nestlego przykład Bengela stanowił aktualizację tradycji luterkańskiej, a jego koncentracja na badaniach filologicznych wydawała się obiecującą metodą na przyszłość. Połączenie uczoności i wiary miało stanowić przykład zarówno dla pobożnych wirtemberezyków, jak i dla naukowców.

Motto Bengela i omówienie wydania stuttgartarckiego greckiego NT pojawia się dopiero we wprowadzeniu do greckiego NT z roku 1897 (Nestle 1897, 15). Co ciekawe, w tej pracy podkreślone jest, iż Bengel

nie zamieszczał żadnych wariantów, które nie pojawiły się już wcześniej w jakimś innym wydaniu – a całość jego pracy krytycznej ocenia Nestle jako kluczową dla późniejszych badań stemmatycznych Lachmanna, wydania greckiego NT Tischendorfa i Westcotta-Horta (Nestle 1897, 16)¹².

Pierwsze wydanie greckiego NT, a w zasadzie zestawienia lekcji trzech wydań krytycznych w opracowaniu Eberharda Nestlego zostało wydane w roku 1898 i można byłoby przypuszczać, że już w nim motto Bengela będzie stanowiło element wprowadzenia (Bons 1993a, 626). Tym bardziej że w pierwotnym zamierzeniu tekst grecki miał być oparty na wydaniu Bengela, od czego jednak Nestle później odstąpił (Aland 1998, VI-IX). W pierwszym wydaniu *Novum Testamentum Graece* z 1898 przedmowa umieszczona jest jako posłowie na stronach 657-660 i ogranicza się do krótkiego wyjaśnienia podstaw wydania oraz budowy aparatu krytycznego (NTG 1). Identycznie wygląda to w przypadku drugiego wydania (NTG 2). Dopiero w wydaniu trzecim z roku 1901, w którym zamiast wydania Weymoutha Nestle wprowadza wydanie Weissa, nazwisko Nestle pojawia się na stronie tytułowej, a wprowadzenie zostało przeniesione na początek i opatrzone mottom Bengela (NTG 3; Aland 1989, 29-30; Aland 2003a, 198-199). Od tego wydania aż do wydania 25. motto Bengela stanowi pierwsze słowa, które napotyka użytkownik NTG Nestlego (NTG 25, 3). Wstawienie motto Bengela od 3. wydania NTG należałoby łączyć przede wszystkim z intencją Nestlego, wyrażoną w dziele z 1893 roku, w którym to przedstawia uczoność, w sensie filologicznej akrybii i pasji poznawczej, połączoną z pobożnością *preceptora* z Denckendorfu i stawia go jako wzór dla siebie i sobie współczesnych.

3. Erwin Nestle i Kurt Aland

Erwin Nestle (1883-1972), ewangelicki teolog i filozof, kontynuował

---

¹² Nestle podkreśla przede wszystkim klasyfikację, trafność osądu – większość wariantów α i 2/3 wariantów β była w tamtym czasie uznana za trafną i została wprowadzona do tekstu głównego.

dzieło wydawania NTG (pracował także w Ulm, w Wirtembergii). W 13. wydaniu z 1927 roku dokonał gruntownej zmiany aparatu krytycznego (z dwóch stworzono jeden spójny), który od tego momentu zawierał odniesienie nie do wydań krytycznych, ale do manuskryptów poświadczających daną lekcję (Bons 1993b, 627; Aland 1989, 30; NTG 25, 5-6; Aland 1998, IX-X). Sam tekst grecki od wydania z 1898 roku pozostał jednak praktycznie niezmieniony (Aland 2003b, 199; NTG 25, 6), a Kurt Aland wiąże to z typową dla mieszkańców Wirtembergii, Szwabów, oszczędnością. Jeszcze 25. wydanie miało być drukowane przy użyciu tych samych ołowianych ruchomych czcionek, co w 1898 roku (Aland 1989, 30). Barbara Aland wiąże to z konserwatywną postawą obu panów Nestle, którzy woleli poczekać na pewniejsze efekty badań krytycznych nad pierwotnym brzmieniem greckiego NT, zanim dokonają poważniejszych zmian (Aland 1998, X).

Kurt Aland (1915-1994) od lat 40-tych XX-wieku współpracował z Erwinem Nestlem nad kolejnym wydaniem NTG – jego nazwisko jest wymienione po raz pierwszy w wydaniu 21. z 1952 roku. Jego zadaniem było sprawdzenie poświadczenia wszystkich lekcji w realnych manuskryptach, gdyż Eberhard i Erwin Nestle bazowali wyłącznie na edycjach krytycznych (Aland 1989, 30-31.¹³; Aland 1998, X-XI). Aland wykładał w tamtym czasie historię Kościoła i wstęp do NT w Halle, a później w Münster (musiał emigrować ze względu na krytyczny stosunek do NRD), gdzie w roku 1960 powołał do życia Instytut Badań nad Tekstem NT (Mühlenberg 1998, 265; Schmitt 2001, 23-25). Barbara Aland zwraca uwagę na to, iż korzeni fascynacji Alanda krytyką tekstualną należy szukać w okresie studiów u Hansa Lietzmanna oraz w jego późniejszym marzeniu o wydaniu „nowego Tischendorfa”. Zrozumiałe jest zatem dążenie w instytucie w Münster do zbierania zdjęć i mikrofilmów wszystkich osiągalnych świadków tekstu na świecie. Już

---

¹³ Kurt Aland zwraca uwagę na to, że w 80% Erwin Nestle podawał lekcje właściwie, a w wydaniu von Sodena było to zaledwie 20% trafności!

w pierwszych dekadach istnienia instytutu uzbierano większość tego typu materiału (Aland 2003c, 236-237; Schmitt 2001, 25-26; Aland 1988, 19). Od 1955 roku Aland był członkiem komisji opracowującej *The Greek New Testament*, który od wydania 3. zawiera tekst identyczny z 26. wydaniem greckiego NT Nestle-Alanda (Aland 1989, 41-43; Aland 1998, XI-XII). Co zaskakujące, Aland pomimo wyraźnego zainteresowania historycznego pietyzmem i postacią Bengela, nie wyjaśnił powodu usunięcia motta Bengela ze wstępu do wydania 26. (Schmitt 2001, 25; Mühlenberg 1998, 265; Aland 1988; Aland 1990). Zwłaszcza w mowie z 1987 roku z okazji 300. rocznicy urodzin Bengela, Aland zdradza swoją fascynację postacią wirtemberczyka: „wir wissen uns in Münster beispielsweise, wie schon gesagt, durchaus in seiner direkten Nachfolge, mag sich auch in Material und Arbeitsweise so viel verändert haben, wie das in den 250 Jahren sein Erscheinen seiner Ausgabe nur geschehen kann” (Aland 1988, 22).

Usunięcie cytatu Bengela w wydaniu 26. z 1979 roku może być związane z kilkoma kwestiami Po pierwsze, NTG Nestle-Alanda stał się jednym z wiodących na rynku światowym wydań krytycznych greckiego NT i wirtemberski kontekst eklezjologiczny przestał być czytelny, stąd odwołania do historii wirtemberskiego pietyzmu i Bengela jako jego przedstawiciela straciły czytelność dla poszerzonego kręgu odbiorców. Po drugie, od wydania 26. z 1979 roku nastąpiła radykalna zmiana i tekst krytyczny wydania był niezależny od innych wydań, a rozbudowany aparat krytyczny zawierał poświadczenia wybranych lekcji, lekcje alternatywne i interesujące warianty z historii transmisji greckiego tekstu NT (NTG 26, 1-7). Po trzecie, J. Mälzer w biografii Bengela z 1970 roku – najobszerniejszej do dziś i powstałej przed wydaniem NTG 26 – krytykuje takie wykorzystanie postaci Bengela, jakie było charakterystyczne dla Eberharda Nestle, czyli postrzeganie go jako wczesnego przedstawiciela lub protoplastę metody historyczno-krytycznej czy też przedstawianie go jako „świadka koronnego” naukowej pracy nad NT w kontraście do przedstawicieli pietyzmu w XX wieku (Mälzer 1970,

188-189)¹⁴. Z przytoczonych na wstępie trzech interpretacji postaci Bengela, najbliższa jego obrazowi historycznemu wydaje się ta autorstwa Ulricha Wilckensa, który podkreśla osadzenie wirtemberczyka w nurcie pietyzmu, dostrzega współistnienie trzech obszarów działalności (krytykę tekstu, egzegezę i historiozbawczy wykład NT) i różnicę względem badań krytycznych nurtu oświeceniowego (Wilckens 2016, 43-54).

4. Podsumowanie

Motto J.A. Bengela w przedmowie do NTG od 3. do 25. wydania wpisywało całe przedsięwzięcie stuttgarckiej edycji w tradycję wirtemberskiego pietyzmu, a wykorzystanie postaci wirtemberczyka przez Eberharda Nestle było jasnym imperatywem do łączenia badań historyczno-filologicznych i tradycji pobożnościowej. Jednocześnie stanowiło ono krytykę zarówno ówczesnego pietyzmu, pozbawionego ambicji naukowych, jak i badań naukowych bez powiązania ich z pobożnością. Tym samym umieszczenie cytatu Bengela w przedmowie do NTG – wydawanego do dziś w Stuttgarcie, a więc na terenie Luterskiego Kościoła Krajowego Wirtembergii¹⁵ – wpisywało się w wyżej przedstawioną linię interpretacji i wykorzystania postaci Bengela w argumentacji za zasadnością przedsięwzięcia oraz powiązania go z luterskim skryptocentryzmem (motto ma charakter imperatywu).

---

¹⁴ Mälzer zwraca uwagę na osadzenie poglądów Bengela odnośnie do natchnienia w ortodoksji luterskiej, co najlepiej widać w jego historiozbawczej interpretacji przesłania biblijnego, a co wyraźnie odróżnia go od wczesnych przedstawicieli badań krytycznych.

¹⁵ O specyficie wirtemberskiego luteranizmu i pietyzmu, który charakteryzuje obecność konwentykli w ramach struktur Kościoła (od 1743 roku oficjalnie uznanych), i które są symbolicznie rozpięte pomiędzy postaciami Johanna Brenza i Johanna Albrechta Bengela, pisze Oswald Bayer (Bayer 1986, 111-127) i Johannes Wallmann (Wallmann 2005, 204-213).

Kwestią otwartą pozostaje pytanie, dlaczego Nestle wprowadza to motto dopiero w wydaniu trzecim, a nie pierwszym, skoro we wprowadzeniu do greckiego NT z 1897 roku, czyli na rok przed pierwszym wydaniem NTG w 1898, wyróżnił ten cytat z wydania podręcznego z 1734 roku. Wiele wskazuje na to, że Eberhard Nestle identyfikował się z filologiczną akrybią i postawą Bengela (patrz część 2 artykułu), a pomysł wydania podręcznego NTG przypomina ideę stojącą za wydaniem podręcznym greckiego NT Bengela (podobny konserwatyzm co do dokonywania zmian w drukowanym tekście greckim). Zachowanie tego cytatu przez Erwina Nestlego wydaje się spójne z jego konserwatywną postawą wobec kontynuacji spuścizny NTG, choć ze względu na uzyskaną przez NTG międzynarodową popularność (Aland 1998, IX)¹⁶, postać Bengela już w okresie międzywojennym dla wielu użytkowników NTG w Europie i poza nią była zapewne niezrozumiała. Podobnie jak wprowadzenie motta do NTG, tak i jego usunięcie pozostaje kwestią otwartą – można zauważyć, że Aland, który w instytucie w Münster miał decydujący głos, był zafascynowany postacią Bengela i postrzegał swoje działania jako kontynuację dzieł *preceptor*a z Denkendorfu¹⁷. Tym bardziej frapujące jest usunięcie motta wirtemberczyka z edycji 26. Może być to związane z poszerzeniem kręgu redaktorów, gruntownej rewizji tekstu greckiego w oparciu o rękopisy i rozbudową aparatu krytycznego. W związku z tym NTG 26 znacznie oddalił się od pierwotnej idei poręcznego wydania, które pozwala zyskać orientację w wydaniach krytycznych, a stał się samodzielnym wydaniem krytycznym tekstu GNT. Rozszerzanie kręgu odbiorców wydaje się dodatkowym argumentem za usunięciem motta Bengela – w wielu krajach odniesienie do niego nie było zrozumiałe

¹⁶ Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne już w 1904 roku zastąpiło dotychczas drukowany *textus receptus* wydaniem Nestlego. Samo wydanie NTG w roku 1951 miało osiągnąć nakład pół miliona egzemplarzy.

¹⁷ Tym samym przypuszczenia dr. Boyda (zob. przypis 2), nie są trafne – Aland wyraźnie odróżnia historyczną kontynuację krytyki tekstu od koniecznych zmian metodologicznych, które zaszły.

już od międzywojnia. Szczegółowa biografia wirtemberczyka autostwa Mälzera i jego trafna krytyka tendencji do wykorzystywania postaci Bengela do promowania badań historyczno-krytycznych mogła odegrać pewną rolę w tej decyzji. Aland jako historyk Kościoła i badacz pietyzmu z pewnością znał biografię wirtemberczyka autorstwa Mälzera.

Należałoby stwierdzić, iż zarówno gruntowne zmiany, które zaszły w NTG 26 względem NTG 25, jak i postęp badań nad wieloaspektową spuścizną J.A. Bengela przyczyniły się zapewne do decyzji komitetu redakcyjnego NTG 26 o usunięciu motta wirtemberczyka.

Bibliografia

- Aland, Barbara, i Beate Köster. 1998. „100 Jahre Novum Testamentum Graece.” W *100 Jahre Novum Testamentum Graece 1898-1998: Jubiläumsausgabe*. Wyd. 17 poprawione. Red. Barbara i Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger. V-XIII. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Aland, Barbara. 2003a. „Nestle, 1. Eberhard.” W *Religion in Geschichte und Gegenwart*. Wyd. 4. Red. Hans D. Betz, Don S. Browning, Bernd Janowski, Eberhard Jüngel, tom 6. Tübingen: Mohr Siebeck: 198-199.
- Aland, Barbara. 2003b. „Nestle, 2. Erwin.” W *Religion in Geschichte und Gegenwart*. Wyd. 4. Red. Hans D. Betz, Don S. Browning, Bernd Janowski, Eberhard Jüngel, tom 6. Tübingen: Mohr Siebeck: 199.
- Aland, Barbara. 2003c. „Textkritik des Neuen Testaments. Edieren und Interpretieren.” W *Neutestamentliche Wissenschaft: Autobiographische Essays aus der Evangelischen Theologie*. Red. Eve-Marie Becker, 236-242. Tübingen/Basel: A. Francke Verlag.
- Aland, Kurt, i Barbara Aland 1989. *Der Text des Neuen Testaments: Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben und in Theorie wie Praxis der modernen Textkritik*. Wyd. 2 zmienione. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

- Aland, Kurt. 1988. „Johann Albrecht Bengel als Textkritiker: Lehren von gestern für heute.” W *Bericht der Hermann Kunst-Stiftung zur Förderung der neutestamentlichen Textforschung für die Jahre 1985 bis 1987*. 9-22. Münster: Hermann Kunst-Stiftung zur Förderung der Neutestamentlichen Textforschung.
- Aland, Kurt. 1990. „Der Hallesche Pietismus und die Bibel.” W Kurt Aland. *Supplementa zu den Neutestamentlichen und den Kirchengeschichtlichen Entwürfen*. Red. Beate Köster, Hans-Udo Rosenbaum, Michael Welte, 289-324. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Bartnicki, Roman, i Kinga Klósek. 2014. *Metody interpretacji Nowego Testamentu: Wprowadzenie*. Kraków: Petrus.
- Bayer, Oswald. 1986. „Luthertum und Pietismus in Württemberg als Problem und Chance.” W *In Wahrheit und Freiheit. 450 Jahre Evangelisches Stift in Tübingen*. Red. Friedrich Hertel, 111-127. Stuttgart: Calwer Verlag.
- Bautz, Friedrich W. 1975. „Bengel, Johann Albrecht.” W *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Red. Friedrich W. Bautz, tom 1. Herzberg: Verlag Traugott Bautz: 497-499.
- Bengel, Johann A. 1734a. *Ī KAINĪ DIATHĪKĪ: Novum Testamentum Graecum*. Stuttgart: Daniel Benjamin Faber. Dostęp 2023.09.05. <https://collections.thulb.uni-jena.de/>.
- Bengel, Johann A. 1734b. *Ī KAINĪ DIATHĪKĪ: Novum Testamentum Graecum*. Tübingen: Georg Cotta. Dostęp 2023.09.05. <https://www.digitale-sammlungen.de/>.
- Bons, Eberhard. 1993b. „Nestle, Erwin.” W *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Red. Traugott Bautz, tom 6. Herzberg: Verlag Traugott Bautz: 627.
- Bons, Eberhard. 1993a. „Nestle, Eberhard.” W *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Red. Traugott Bautz, tom 6. Herzberg: Verlag Traugott Bautz: 625-627.

- Epp, Eldon Jay. 2021. *Perspectives on New Testament Textual Criticism*. Tom 2. *Collected Essays, 2006-2017* (Supplements to *Novum Testamentum* 181). Leiden/Boston: Brill.
- Francke, August H. 1702. *Christus der Kern Heiliger Schrift oder Einfältige Anweisung / Wie man Christum/recht suchen/finden/schmäcken/ und damit seine Seele nähren/sättigen/und zum ewigen Leben erhalten solle*. Halle: Wäysenhaus. Dostęp 2023.09.07. <https://digitale.bibliothek.uni-halle.de>.
- Gryglewicz, Feliks, 1985. „Bengel Johann Albrecht.” W *Encyklopedia Katolicka*. Tom II. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL: 267.
- Hieronim, 2010. *Listy II (51-79)*. Red. Henryk Pietras. Tłum. Monika Ożóg i Jan Czuj. Kraków: WAM.
- Hermann, Karl, 1937. *Johann Albrecht Bengel: Der Klosterpräzeptor von Denkendorf*. Stuttgart: Calwer Verlag.
- Ising, Dieter, red. 2008. *Johann Albrecht Bengel Briefwechsel*. Tom I: *Briefe 1707-1722*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ising, Dieter, red. 2012. *Johann Albrecht Bengel Briefwechsel*. Tom II: *Briefe 1723-1731*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ising, Dieter, red. 2022. *Johann Albrecht Bengel Briefwechsel*. Tom III: *Briefe 1732-April 1741*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Jung, Martin H. 2021. „3.9. Johann Albrecht Bengel (1687-1652).” W *Pietismus Handbuch*. 160-168. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Jung, Martin, 1980. „Bengel, Johann Albrecht (1687-1752).” W *Theologische Realenzyklopädie*. Tom V. Berlin/New York: Walter de Gruyter: 583-589.
- Jung, Martin, 2002. „*Ein Prophet bin ich nicht ...*“: *Johann Albrecht Bengel: Theologe, Lehrer, Pietist*. Stuttgart: Calwer Verlag.
- Jung, Martin H. 2001. „Johann Albrecht Bengel (1687-1752).” W *Kirchengeschichte Württembergs in Porträts: Pietismus und Erweckungsbewegung*. Red. Siegfried Hermle, 52-73. Holzgerlingen: Hänssler.

- Kang, Chi-Won. 2001. *Frömmigkeit und Gelehrsamkeit: Die Reform des Theologiestudiums im lutherischen Pietismus des 17. Und 18. Jahrhunderts*. Gießen: TVG Brunnen.
- Mälzer, Gottfried. 1970. *Johann Albrecht Bengel: Leben und Werk*. Stuttgart: Calwer Verlag.
- Milerski, Bogusław. 2003. „Bengel Johann Albrecht.” W *Religia. Encyklopedia PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA: CD-ROM.
- Mühlenberg, Ekkehard. 1998. „Aland, Kurt.” W *Religion in Geschichte und Gegenwart*. Wyd. 4. Red. Hans D. Betz, Don S. Browning, Bernd Janowski, Eberhard Jüngel, tom 1. Tübingen: Mohr Siebeck: 265.
- Nestle, Eberhard. 1893. *Bengel als Gelehrter. Ein Bild für unsere Tage*. Tübingen: J.J. Heckenhauer.
- Nestle, Eberhard. 1897. *Einführung in das griechische Neue Testament*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- NTG 1: *Novum Testamentum Graece cum apparatu critico ex editionibus et libris manu scriptis collecto*. 1898. Opr. Eberhard Nestle. Wyd. 1. Stuttgart: Privilegierte Württembergische Bibelanstalt.
- NTG 2: *Novum Testamentum Graece cum apparatu critico ex editionibus et libris manu scriptis collecto*. 1899. Opr. Eberhard Nestle. Wyd. 2. Stuttgart: Privilegierte Württembergische Bibelanstalt.
- NTG 3: *Novum Testamentum Graece cum apparatu critico ex editionibus et libris manu scriptis collecto*. 1901. Opr. Eberhard Nestle. Wyd. 3. Stuttgart: Privilegierte Württembergische Bibelanstalt.
- NTG 25: *Novum Testamentum Graece cum apparatu critico curavit Eberhard Nestle*. 1963. Opr. Erwin Nestle, Kurt Aland. Wyd. 25. Stuttgart: Württembergische Bibelanstalt.
- NTG 26: *Novum Testamentum Graece post Eberhard Nestle et Erwin Nestle*. 1979. Red. Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger, Allen Wikgren, Barbara Aland. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

- Plaul, Constantin. 2016. „August Hermann Francke «Manuductio ad lectionem Scripturae Sacrae» (1693) und «Praelectiones hermeneuticae» (1717).” W *Handbuch der Bibelhermeneutiken: Von Origenes bis zur Gegenwart*. Red. Oda Wischmeyer, 663-676. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Schmitt, Christoph. 2001. „Aland, Kurt.” W *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Red. Traugott Bautz, tom 18. Herzberg: Verlag Traugott Bautz: 23-43.
- Thompson, Aland. 2004. „The Pietist Critique of Inerrancy? J.A. Bengel’s Gnomon as a Test Case.” *Journal of the Evangelical Theological Society* 47/1: 71-88.
- Wallmann, Johannes. 2005. *Der Pietismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wilckens, Ulrich. 2016. *Theologie des Neuen Testaments*. Tom 3: *Historische Kritik der historisch-kritischen Exegese*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXVI

Zeszyt 2

ROCZNIK TEOLOGICZNY

[E-WYDANIE]

WARSZAWA 2024

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ucz. – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ucz. – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ucz.

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ucz. – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

eISSN: 2956-5685

Wydawnictwo Naukowe ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 15,5.

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

- ANDRZEJ P. KLUCZYŃSKI, *History of the Formation of the Book of Zechariah 9-11* 211
- JAKUB ŚLAWIK, *Porneia (πορνεία) in Acts 15:20.29; 21:25. The meaning and origin of the theme of fornication in the apostolic decree* 237
- *JAKUB ŚLAWIK, *Porneia (πορνεία) w Dz 15,20.29; 21,25. Znaczenie i pochodzenie motywu rozpusty w dekreście apostołskim*..... *7
- GRZEGORZ OLEK, *Motto J.A. Bengela jako rodzaj przedmowy do Novum Testamentum Graece. Interpretacja krytyczna*..... 299
- RAFAŁ MARCIN LESZCZYŃSKI, *Origen's exegetical method and the Catechetical Schools of Alexandria and Caesarea* 321
- *RAFAŁ MARCIN LESZCZYŃSKI, *Metoda egzegetyczna Orygenesesa a szkoły katechetyczne w Aleksandrii i Cezarei* *69
- VIVIANA NOSILIA, *Kiedy adwersarz polemiczny nie boi się Boga i nie wstydzi się ludzi: obraz przeciwnika w „Lithosie” (1644)* 341
- MAREK ŁAWRESZUK, *Prawosławna teologia polityczna i politologia – charakterystyka z perspektywy doktryny prawosławnej*..... 373

RECENZJE

- Е. Дикова “Ритъм и наратив. Календарните двустиишия на Христофор Митиленски и техните южнославянски преводи”.
София: Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, 2023. 526 с.
ISBN 978-619-7179-42-2 (МАРИНА ЧИСТЯКОВА)..... 419
- Wykaz autorów 427

*Teksty oznaczone gwiazdką zawarte są wyłącznie w E-Wydaniu.

Contents

ARTICLES

- ANDRZEJ P. KLUCZYŃSKI, *History of the Formation of the Book of Zechariah 9-11* 211
- JAKUB SLAWIK, *Porneia (πορνεία) in Acts 15:20.29; 21:25. The meaning and origin of the theme of fornication in the apostolic decree* 237
- *JAKUB SLAWIK, *Porneia (πορνεία) in Acts 15:20.29; 21:25. The meaning and origin of the theme of fornication in the apostolic decree (polish version)* *7
- GRZEGORZ OLEK, *J.A. Bengels Motto as a kind of introduction to the Novum Testamentum Graecae. A critical interpretation* 299
- RAFAL MARCIN LESZCZYŃSKI, *Origen's exegetical method and the Catechetical Schools of Alexandria and Caesarea* 321
- *RAFAL MARCIN LESZCZYŃSKI, *Origen's exegetical method and the Catechetical Schools of Alexandria and Caesarea (polish version)* *69
- VIVIANA NOSILIA, *When the polemic opponent does not fear God and feels no shame before people: the image of the adversary in "Lithos"* 341
- MAREK ŁAWRESZUK, *Orthodox Political Theology and Politology – Characteristics from the Perspective of Orthodox Doctrine* 373

REVIEWS

- E. Dikova "Rhythm and Narration: The Calendar Distichs of Christopher of Mytilene and Their South Slavonic Translations". Sofia: Institute of Balkan Studies with Center for Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, 2023. 526 p. ISBN 978-619-7179-42-2 (MARINA ČISTIÁKOVÁ)..... 419
- List of authors 427

*Texts marked with an asterisk are available only in the E-Edition.

Wykaz autorów

Andrzej P. Kluczyński, a.kluczynski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Jakub Ślawik, j.slawik@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Grzegorz Olek, g.olek@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Rafał Marcin Leszczyński, r.leszczynski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Viviana Nosilia, viviana.nosilia@unipd.it, Via E. Vendramini, 13, 35137 Padova, Włochy

Marek Ławreszuk, m.lawreszuk@uwb.edu.pl, Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, ul. Ludwika Zamenhofska 15, 15-435 Białystok, Polska